

ŞİİR TENKİDİNE DAİR BİR ÖRNEK

-MUALLİM NACİ VE MUALLİM-

M. A. Yekta SARAÇ

Muallim Naci 1849-1893 yılları arasında yaşamış olup Tanzimat edebiyatının ikinci dönem şair ve yazarlarından. Kendisi hakkında "Belki kimse onun kadar göklere çıkarılmadı. Ve yine kimse onun kadar yerin dibine geçirilmedi" denilen Naci'nin iki siması vardır. "Onun yalnız birinci simasına bakanlar Naci devrini edebiyatta bir irtica gibi gördüler. Halbuki ona bir de ikinci cephe-den bakalım; göreceğiz ki o yalnız eski zevki yaşatmadı. Halin şiirlerini, istikbalin nesrini yazdı. Mazi ve edebiyat-ı kadime Naci'nin tamamı değil yarısıdır. Diğer yarısını teceddüt ve istikbal temsil ediyor... Naci'nin en büyük meziyeti muallimliği. O nazm'ın, lisan'ın yani bir kelime ile şeklin pek haklı ve kudretli bir muallimi oldu. Naci lafz'ın muallimidir... Bütün istidad ve ehliyetini şeikle vukufda temerküz ettiren Naci; şiir, sanat, ruh tenkitleri de yapmaya yeltenmişti. Lakin bu tecrübelerinde çok ibtidai, çok mübtedi ve çok basit kaldı... Lakin kelime, terkiib, vezin, kafiye, sarf ve nahiv hataları hülasa şeikle ait görüşleri çok kuvvetli, çok haklı, çok nazıf. Lisanımızın mazbutiyet namına bir çok mazhariyetlerini Naci'ye medyûnuz. Naci'deki nazım kuvveti sadece Arabi ve Farisi'ye olan fazla vukufdan neş'et etmiyordu. Naci aynı zamanda Türkçeyi en iyi bilendi. ¹

Muallim Naci'nin önemini ve şeikle olan titizliğini vurgulayan yukarıdaki cümleler kendisinin eski ile yeni'nin sentezini kurmaya çalışan yönünü de dile getirmektedir. Onun eserleri Tanzimat sonrası Türk Edebiyatı için olduğu kadar

1. İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1340, s. 373-395.

klasik edebiyatımız için de önemli hatta ufuk açıcudur. Nitekim Tanpınar *Istılahat-ı Edebiyye* için "eski belagatin bizde en iyi eseri" (?) nitelemesinde bulunur.² Biz bu mevzii çalışmamız ile Muallim Naci'de "eski"yi aradık ve klasik belagat anlayışının onun tenkitlerinde tuttuğu yeri tespiti için çalıştık. Bunu yaparken yazarın bütün eserlerini değil *Muallim*'i esas aldık.

Muallim, Tercüman-ı Hakikat'in (nr. 1365-1594) edebiyat sütununda neşredilen yazılar ve bunlar hakkındaki Naci'nin mülâhazalarından bir kısmını ihtiva eden bir eserdir.³ İstanbul'da 1303 tarihinde basılmış olup 384 sayfadır.

Bu mülâhazalar esas itibariyle "tenkit" çerçevesindedir. Zaten o dönemde ihtiyaç duyulan husus da budur. Tercüman-ı Hakikat'e mektup gönderen biri şiirlerinin tenkite muhtaç olduğunu ve maksadının terakki olduğunu söyledikten sonra yazdığı şiirlerin tenkid edilerek terakkisine yardımcı olabilecek Tercüman-ı Hakikat'ten başka bir gazete köşesi bulamadığını söyler. (s.371). Muallim Naci de *Muallim*'in önsözünde Tercüman-ı Hakikat'teki bu köşenin "maksad-ı hakikisinin nev-residegân-ı vatanın diğer kısmının da terakkisine hizmet olduğundan gönderilmiş olan asarı biraz kusurlu olsa bile ashabını teşvikane neşreder" demektedir. (s.16). Bundan dolayı kendisinin bazen okuyucular tarafından tenkit edildiği de olur. Gönderilen bir mektupda Tercüman-ı Hakikat'te neşrolunan şiirlerin bir kısmının letafet ve selasetten âri bir kısmının da mana ve ifadeden beri olduğu, diğer kısmının da aruza uymadığı söylenilerek böyle izâa-i vakt edileceğine memleketin imar ve medeniyeti için layihalar, hatıralar, nasihatnamelerin kaleme alınması tavsiye edilir. Muallim Naci cevaben bu şiirleri sütun doldurmak için değil genç vatan evlatlarını teşvik maksadı ile -biraz kusurlu olsa da- neşrettiklerini söyler ve "Bizim mesleğimiz terakki-perverliktir" der. (s.16). Fakat Naci'nin bu tutumu onun tenkitlerinin bazen sert olmasına mani olmamıştır. Gönderilen şiirlere bazen tek kelime ile "güzeldir" (s.276), "pek güzeldir" (s.294), "hoş-ayendedir" (s.313) nitelemesi ile -medh sadedinde- iktifa eder, bazen gönderilen şiir ve mektupları sadece derc etmekle yetinir ve tenkit yazmaz (s.232-233), bazen de sert bir üslup takınır. Mesela kendisinin "gark-ı nur" redifli gazeline yazılan bir nazire için "gark-ı nûr gazelinesi ağzı düzgün bir şair daha tanzir-etse-de nazireler böyle sû-i-hatimeye uğramış olmasa" diyor. (s.329). Bir başka yerde de "aynen" lafzıyla şiirlerini naklettiği şairleri "bişuûrân müteşâirân" olarak niteler. (s.366) Tenkitlerine yapılan itirazları ise bazen sert ve alaycı bir üslupla cevaplandırır. Mesela bir tenkidinde "Nâzımın yal-

2. bkz, Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 606.

3. Gerek bu eser gerek Muallim Naci için bkz Celal Tarakçı, *Muallim Naci Efendi, Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, Samsun 1994. s.607. Ufak bir not. Bu eserde belirtilenin aksine Muallim'de sadece şiirler değil mensur parçalar da değerlendirilmiştir.

nız ticarettten değil yazı yazmaktan da behresi yok imiş diyeceğim geliyor" der. (s. 365) Bununla birlikte Vahid isimli okuyucusunun kendisinden müteşâirleri ta'zir etmesini istemesi üzerine "Müteşâirlerimizi dil-gîr edecek şeyler yazmamalısınız. Zira bunların içinde hakikaten şair olabilecek müstaidler vardır" demektedir. (s. 272) Diğer bir yazısında da okuyucularının bazılarının nev-heves takımının şevkini kırdığını bazılarının ise yeni yetişenlere bu tenkitlerin çok yararlı olduğunu yazdıklarını söyleyerek okuyucularının alakasına teşekkür eder (s.356). Gerçekte Naci tenkitlerinde -umumi olarak- "terakki-perver" bir muallim'dir. İstisnaları hariç, şiirleri tenkit edilenler bu tenkitlerin sebeplerini de güzel bir üslûb ile öğrenmek istediklerinde onlara geniş izahatlar verir. (s.129-130)

Aralarında Hersekli Arif Hikmet'in (s.143), Kâsım Paşa'nın da bulunduğu bir çok kimsenin alakasına mazhar olan Muallim Naci'nin bu köşesi hülâsa, kendi döneminde bir edebî tenkid meydanı olmuştur. Bu cihetle bu köşede yazılan yazıların toplandığı *Muallim* isimli kitap edebiyatımızda ve tenkit tarihimizde belli bir yer tutar.

Muallim Naci bu eseri ile pek mağrurdur. "Eserim itikadına göre Edebiyat-ı Osmaniye aleminde şimdiye kadar misli neşrolmemiş bir kitaptır... *Muallim*'i mütalaa eden hem münşerih hem müstefid olur... Muallim adeta edebiyatımızın bir tarih-i inkılabı, bir muhtıra-i teceddüdü sayılır." (s.8)

Muallim Naci'nin bu tarzda medhettiği eserini tedkik ederken başta koyduğumuz hedeften ayrılmamak için eserin devrinde uyandırdığı akisler, muhtevasının dökümü gibi hususları bir tarafa bırakarak çalışmanın belirlenmiş çerçevesini aşmamaya çalıştık.⁴ Elbette ki *Muallim*' le iktifa edilmeyerek çalışmaya kendisinin gazete yazıları ve diğer eserleri de dahil edilebilirdi. Fakat biz çalışmamızın çerçevesini, bu çerçevenin bize sağladığı sonuçların -kendi içinde tutarlı olduğu takdirde- Muallim Naci için işlediğimiz konu ile alakalı doğru hükümler vermemize yeteceği kanaatini taşımakta olduğumuzdan mahdud ve mevziî tuttuk.

Muallim Naci'nin kendisine gönderilen şiir ve yazılara yönelttiği tenkit ve mülâhazaları tasnif ederken, gayemize uygun olarak mümkün olduğunca be-

4. Muallim'de Naci'nin edebî kişiliğini yansıtan pek çok ifade vardır. Mesela bir cevabi yazıda "Sırf Türkçe" şiir söyleme çabasını yadırgamakta ve tenkit etmektedir. Bunun özellikle şiir dairesini daralttığını söyler ve "me'nûsü'l-istimal olan güzel Arapça ve Farsça kelimelerle Türkçe kelimeleri mezc etmeli. Meftunu olduğum sade Türkçe budur" demektedir. (s.125). Arapça bir şiir ve tercümesini gönderen bir okuyucuyu tebrik ederek böylece "edebiyat-ı sahihayı münhasıran asar-ı garbiyyede aramakta olanların tashih-i efkârına" yardımcı olunacağını söyler. (s.351). Bir diğer yerde de "Şiirlerin hakikat-şinas ve hakikat-gü olanlarını severiz" der. (s.17).

lagat çerçevesinde bunları sıralamaya çalıştık. Daha sonra ortaya çıkan bu tasnif edilmiş malzeme hakkındaki hükümlerimizi sonuç bölümünde kaydettik. Tenkit ve mülahazaların gruplandırılmış hali -maalesef artık tarihi bir belge, sosyolojik bir veri nazarıyla kendisine bakılan,daha doğrusu bakılmaya çalışılan - Divan şiirinin "şiir olarak" ne olduğunun, neyi ifade ettiğinin, geleneği içerisinde nerede durduğunun açıklanmasında değişken de olsa bazı kıstaslar vermektedir. Bu kıstasların Divanı neşri çalışmalarında/tezlerinde istifade edilebilir nitelikte olduğunu zannediyoruz.

1. Vezne Dair Tenkitler:

Muallim Naci'nin gönderilen şiirlerin vezinlerine yönelik yaptığı tenkitlerin büyük kısmı lafız-vezin uyuşmazlığından kaynaklanmaktadır. Bu mesele belagatin "itilaf" bahsine girer. İtilaf, bir nazmın "şiir" olabilmesi için gerekli olan lafız-mana-vezin uyumunu ele alır. Gerek *Telhis*, *Mutavvel* gibi medreselerde okutulan Arapça belagat kitaplarında, gerekse İsmail Ankaravi'nin *Miftahu'l-Belaga ve Mısbah'ul-Fesaha* isimli eserinden *Talim-i Edebiyat'* a kadar Türkçe yazılan belagat ile alakalı kitaplarda kendisine yer verilmeyen bu bahsi Naci, *Istilahat-ı Edebiyye*'sinde teferruatlı bir şekilde ele alır. Aşağıdaki örneklerde lafız-vezin itilafı sağlanmamış olmasından dolayı vezne uydurmak için asli şekilleri bozulan, yine aynı sebepten dolayı imaleler bulunduran örnekler diğer vezin hataları yanında daha dikkat çekmektedir. Aslında bu hususlar yanlış olarak adlandırılan "vezin hatası"ndan çok fesahati ihlal eden ve "kıyasa muhalefet" başlığı altında toplanması gereken hususlardır.

"Nerde var böyle güzel lütuf-kâr" mısraında aslı sükunlu olan "tı" harfi zamm ile okunmaktadır. (s.35).

"Sarılmaga" vezin gereği "sarılmâga" okunmaktadır, hatadır. (s.44).

"edviye" vezin gereği "edviyye" okunması gerekmektedir, hatadır, (s.50).

"bezm" lafzı vezin gereği "bezim" diye okunmaktadır. (s.64).

"Yar seni bezm-i safâda neş'esinden andı mı" mısraında "yâr"ın medli okunması lazımdı. (s.65).

"Ey tabîb-i cânım hiç yok mı devâsı gönlümün" ve "Görür mi kimse hiç elması kim mehaklık ider" mısralarındaki "hiç" lerin "iç" olarak (s.108), okunması hatadır. Ayrıca

"Celb-i şem' itmeli hep ezhârdan
Kesb-i lezzet idip de enhârdan"

beytinde "ezhâr" ve "enhâr" kelimelerinin (s.151), "Bir yeni kanun icâd eyledim meyhânedede" mısraında "kanun" kelimesinin (s.243), medli okunmaması; hâkdan, Cibril, nûr, sipah kelimelerinin de (s.167) medli okunması lazımdı.

"Nâr-ı Nemrûd zerre olmaz âteş-i sûzânıma" mısraındaki Nemrud kelimesinde (s.338), "Cebhe vü bini o gabgab ah ne hoş-manzar" mısraındaki "ah" lafzında da (s.328) aynı hata vardır.

"Sanma kim nazm u nesirde fevk u akrânım çıkar" mısraındaki nesr kelimesinin "nesir" (s.109), "şükür" kelimesinin şükür şeklinde okunuşunda da (s.116) hata vardır.

"Aşkımız gerçî mecazidir hakikat bekleriz" mısraındaki (s.114) "gerçi", "Hakkıma her kim ne der îsê desin virmem Nazîf" mısraındaki "ise" (s.243), "Sana çeşm-i ilâhî hîbe-i eltâf-ı kudretse" (s.255) mısraındaki "hîbe", ayrıca "Câme-hâbında mîşil mîşil uyurken cânân" mısraındaki (s.278) "mîşil", "Her gece mihnetle her rûz intizâr ilê hemân" mısraındaki "ilê" kelimelerinde imale vardır.

"Hamdi" kelimesinin (s.206) "Hamdî" şeklinde "vahşi" kelimesinin (s.230) vahşî şeklinde okunmayışı da hatadır.

Mef'ûlün bih veya zamir olarak kelimeye ilhak olan "ye" harfinin kelimeyi imâle etmesi hatadır; kelimeyi imale eden nisbet "ye"sidir. (s.138).

"Seyelân" ve "feyezan"ın vezin için seylan, feyzân şeklinde okunması (cevlân hariç) hatadır. (s.189).

"Cânib-i cânândan uşşâka vah-âver idim" (s.325) mısraındaki "cânân" lafzının medli okunuşu yanlıştır.

"Ne ticâretten ne ahz u atâdan behre" (s.365) ve "Keşmekeş saçma sapan söylediğin ey şerîf" (s.266) mısralarının da vezinleri bozuktur.

Hücnet:

"Kelamı ma'yub eden ayıp ve mahzur"⁵ olarak tarif edilen hücnet'e Muallim Naci'nin tenkidlerinde sıkça rastlarız. Muallim Naci, bu kelimeyi daha ziyade veznin ahengini, selâsetini sekteye uğratan bir kusur anlamında kullanmıştır. Naci'ye göre sakın bir harfle biten bir kelimededen sonra "ayn" harfi ile başlayan bir kelime gelirse hücnet vaki olur. Naci bunu vasl-ı ayn olarak da nitelemektedir.

"Ben şehîd olmadan aşkınla mezârım kazayım" s.73,

5. Mütercim Asım, *Kamus Tercimesi*, c.4, İstanbul 1305, s.780

"Enverâ âlem-i âb âlem-i hâb olmalıdır" (s.329)

" Aldırmış aklın akl alıcı dilsitan iken" (s.27)

"Gitmem ukbâya böyle hasret ile" (s.89)

Şi'r ve nev' kelimelerindeki ayn harflerini herekeli okumayı da "hücnat" olarak niteler:

"Gördüm herkesde bir nevi" mihnet" (s.89)

Son mısradaki her'i vezin gereği "er" gibi okumak, ayrıca sarhoş anlamındaki "sekrân"ı, sarhoşluk, "sekerân" anlamında kullanmak da hücnat'tır. (s.338).

2. Kafiye:

Muallim Naci, klasik kafiye anlayışını en geniş şekilde ele alan bir edebiyatçımız olup onun *Istılahat-ı Edebiyye*'de geniş yer verdiği "kafiye" maddesi Divan Edebiyatı için pek önemlidir. Şekle azami derecede önem veren Naci'nin bir şekil kusuru olan kafiye kusurlarına dikkat çekmesi tabiidir. Naci bu kusurları kafiye maddesinde uyûb-ı mülakkaba ve uyûb-ı gayr-ı mülakkaba olarak ikiye ayırmıştır.⁷ Aşağıdaki kafiyeler uyûb-ı mülakkaba'dan olan "îtâ" kusurunu taşımaktadır. İtâ, kafiyenin bir manada olmak üzere aynen tekrarıdır. Tekrarlanan ekler de aynı hükme dahildir.

- . keddiler / verdiler (s.53)
- . yâr-ı candan / goncasından; idi / gitdi; ederek / bilmeyerek (s.73).
- . dönmekte / görmekte (s.167)
- . için / n'için; oldu / n'oldu (s.278)
- . rindân / hûbân (s.379)
- . tekrar / kıyar / dogar / akar (s.111).
- . Bir gazelde iki beyit ara ile "nigah" kafiyesinin tekrarı vardır. (s.321)

Muallim Naci aynı îtâ kusuru dolayısıyla Nabi'nin bir şiirini de tenkit eder. Nabi'nin beş beyitli bir gazelinde rindân / pelengân / huban'ı yani elif nun ile çokluk haline getirilen kelimeleri kafiye yaptığını söyler.⁸

Muallim Naci'nin dikkat çektiği bir diğer kafiye kusuru da uyûb-ı gayr-ı mülakkaba-ı kafiye'dendir. (Kendisine bir ad verilmemiş kafiye kusuru). her bâr gam / yâr gam / istifsâr gam / istikrâr gam kafiyeleri ile hâr-ı gam'ın kafiye yapılması bu tarz bir kusurdur. (s.173).

7. Bkz. Muallim Naci, *Edebiyat Terimleri (Islahat-ı Edebiyye)*, Hz. M.A.Yekta Saraç, İstanbul 1997, s.95.

8. Muallim Naci, işaret etmiş olduğu Nabi'nin bu gazelinin *Istılahat-ı Edebiyye*'de "kafiye kusurları bahsini işlerken nakleder. bkz.M.A.Yekta Saraç, a.g.e.,s.94.

3. Haşiv:

Muallim Naci'nin *Istilahat-ı Edebiyye*'de üzerinde önemle durduğu bahislerden birisi de haşiv'dir. *Muallim*'de tenkit edilen şiirlerin tenkit ciheti düşünüldüğünde Muallim Naci'nin tespit ettiği haşivlerin haşv-i müfsid veya haşv-i kabih olduğunu düşünebiliriz. Her ne kadar kendisi haşiv terimini kullanmamış olsa da aşağıdaki örneklerde bunların haşv'i bulundurmaları sebebi ile tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Nazımda haşvin sebepleri veznin zorlaması, kafiye bulma güçlüğü nesirde de seci ve fasılaların uygunluğunun sağlanmasına çalışmadır. Fakat gerek nesirdeki gerekse nazımdaki haşvin ortak bir sebebi daha vardır ki o da "zevk-i selim" in muktezâ-yı hâle münâsib söz söylemeyi sağlayacak kadar yerleşmemiş olmasıdır.

"Ol derde ne dârû ne ilac ne devâ var" "Daru"dan sonra ilaç ve deva'nın zikredilmesi hatadır.

"Devr eder bir noktada durmaz dahi kevkeb bu ya" (s.23) mısraında "dahi" ye ihtiyaç olmaması daha iyi olurdu.

hecr ü firak, deşt ü sahra (Nâili-i Kadim) gibi (s.80) elfaz-ı müterâdifeden -şiirin daha münakkah olması için- biri ile iktifa edilmelidir.

Aşağıdaki örneklerde italik olarak yazılan kelimeler için de aynı itiraz söz konusudur:

"*Gülsitân* u *gülşeni* zevk u safâsı gönlümün" (s.109)

Vuslatından hisse-i *dârû* vü *dermânım* çıkar" (s.109)

"Sînesin arz eylemişdi ol perî-peyker *henüz* " (s.325)

"Sineme bak görmedinse *düzah* u *nirân* henüz" (s.338)

"Gönlümü *çün* hürrem ü *şâd* eyledim meyhânedem" (s.243)

Her gice mihnetle her rûz intizâr ile hemân

Cism-i gussa-perveri *bi-şübhe* berbâd eylerim (s.384).

Bir gazelde de rediflerin hepsi Muallim Naci'nin ifadesiyle "nâ-be-mahal vaki" olmuştur. (s.339)

4. Kıyasa Muhalefet:

Kıyasa muhalefet, bir kelimenin ait olduğu dilin kurallarına ve o dili en iyi şekilde kullandığı kabul edilen üdebanın kullanım şekline aykırı olmasıdır. Muallim Naci aşağıdaki örneklerde tenkitlerini bu açıdan yapmaktadır.

"Pek mu'acciz pek safâsız oldun" (s.24). "mu'acciz" in ta'ciz anlamında kullanılması yanlıştır.

Mağrûk-ı seyl-i hûn-ı ezâ etdi ey Celâl" (s.378). "mağrûk" un garîk anlamında kullanılması yanlıştır.

Halecan, heyecan gibi aslı fethalı olan Arapça masdarların -cevlân, devrân gibi bir kaç istisnası hariç- ikinci harfinin iskanı yanlıştır. (s.336)

"Nazar kılmaz mı hiç irfan olan ehl-i kemâlâta" (s.174). ârif olan, yerine "irfan olan" kullanılması yanlıştır.

"Bir hayret aldı gönlümü ansız o rütbe kim" (s.103). "ansız", ansızın olmalıydı.

"Buldum ifâka sonra düşündüm bu hayrete" (s.102). "ifâka" yerine ifâkat denilmeliydi.

"gül ruh" "gül-ruhân" tarzında çokluk şekliyle kullanılabilir. Fakat "ruh" tek başına cemilenererek kullanılmaz. (s.44)

"İttihâd ittifâkdan oldu nümûn" (s.116). "nümûn" bu şekilde terkibsiz, tek başına kullanılmaz.

Zehr-âbe-i hicrinle şehid olsam egerçi

Ezhâr-ı mahabbet açılır hâk-i serimden (s.381)

"Eğerçi" vasıl-intikal edatı ile "eger" şart edatının tefrik edilmemesi hatadır.

5. Garabet:

Garabet'in bir beyan ilminde geçen ve mübtezel olmayan nadir, güzel söz ve ifade için, diğeri de fesahati bozan bir kusur için kullanılan iki anlamı vardır. Fesahati bozan bir kusur olarak "garabet", manası zahir ve kullanımı da yaygın olmayan anlamını ifade eder.

Muallim Naci'nin bazı tenkitleri bu guruba girmektedir.

"Hamdi tek bin âşık-ı bed-nâm-ı devrânın çıkar." (s.156) "Tek" eski edatı teşbihtir. Bizim re'yimizce böyle elfaz-ı köhneyi hiç kullanmamalıdır.

"Merdüm-i çeşmim seper su gerd-i râh-ı aşkına" (s.205) "sepmek" masadır-ı mehcûredendir.

"San kucağında büyütmüş onu Mecnûn ânesi" (s.223). "San" şimdi kullanılmıyor.

"Pek aceblenme cihan hayrân-ı hüsnün olmadan" (s.156). "Aceblenme" elfaz-ı köhne'dendir. Terkedilmelidir.

Belli bir dönemde kullanılmış olmakla birlikte daha sonra kullanımdan düşen kelimeler de fesahati ihlal ederler.⁹ Bu nevi kelimeler dilin tabii seyri veya edebî zevk ve telâkkinin değişmesi yahut bir başka sebep dolayısıyla adeta tükenmiş, miadını doldurmuş gibidirler. Aşağıdaki tenkitler bu açıdan yapılmaktadır.

"Berd çün her yana eser etdi" (s.148-149). Eslafın eskiden çok kullandığı "kim", "çün" lisanımıza yakışmıyor.

"kûy" artık çekilmez oldu. (s.329)

"Hânelerdir sînem üzre dâg-hâ-yı iştiyâk" (s.24). Kudema "dâg-hâ'yı" kullanmış ise de günümüzde terkedilmiştir.

"Sakın hor bakma uşşâk içre aşkımla benim cânâ" (s.119) "cânâ" lafzı terkedilmelidir.

"Mest-i ışkam ta ezel bâkidir ol sekrân henüz" (s.335) "Ta ezel" tabirinin istimalini terk-i ebedi ile terk edenlerdeniz.

6. Za'f-ı Te'lif:

Terkib halindeki sözün (kelamın) dil kurallarına ve "zevk" sahibi ediblerin kullanımına aykırı olmasıdır. Sözün fasih olması için bu kusurdan uzak olması lazımdır. Za'f-ı telif'in meydana gelmesine sebep olan başlıca hususlar takdim-tehirin o dilin iç yapısına ve kurallarına aykırı olması, Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça ekler alması, Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça kelimelerle -bu dillerin kurallarına göre- terki kılınmasıdır.

Aşağıda Muallim Naci'nin bu açıdan tenkit ettiği örnekler vardır.

"Dildârımız ne çare ki yâd-âşına imiş" (s.31) Türkçe yad'ı Farsça bir kelime ile terki yapmak hatadır.

9. Bir kelimenin kullanımdan düşmesi mutlak anlamda bir kusur sayılmamalıdır. Bundan dolayı Taftazani "garib" i biri güzel diğeri kabih olmak üzere ikiye ayırır ve kusurlu olan "garib", lafzın kullanımdan düşmesi yanısıra telaffuzunun zor olup zevk'e kerih gelmesidir der. Bkz. Diyarbakirli Said Paşa, *Mizanü'l-Edeb*, İstanbul 1305,s.22.

"Lutf-ı mesbûka" (s.67). Lutf-ı mesbuk olmalıydı.

"Sahti-i gönül", "vapur-ı dil" (s.159); arzu-yı gönlüm (s.243). Arapça ve Farsça kelimelerin, Arapça ve Farsça kaide üzere Türkçe kelimelere izafeti caiz değildir.

"Dest-i âşıkdan o dem kim zeyl-i dâmânın çıkar" (s.156).

"Muattar berg-i gül üzere fütâde jâle-i şebnem" (s.283). Müteradiflerin birbirine izafeti yanlıştır.

"Belli hûş-bû demişler ehl-i diller verde de amma" (s.158). Ehlil lafzı cemî manası bulundurduğu için muzaf olduğu kelimenin sonuna "ler" ilave edilmemeli.

"Kendime bir cây bünyad eyledim meyhanede" (s.243). "cây bünyâd eyledim" tabirini şairler beğenmezlerse yeri vardır.

"Dârüşşifa-yı vaslını etdi küşâde yâr

Bimar-ı hecri eyledi derman birer birer" (s.379). "birer birer" lafızları "bimar"ı bimarân kılmalıydı.

"Yatmalı bîd-i sâye-güsterde" (s.151). Murad 'söğüd ağacının gölgesinde yatmalı'dır. Fakat cümle bu haliyle gölgeli söğüd ağacında yatmalı manasını ifade ediyor.

"Gamze-i hûn-hâr u hûn-âb" terkinde hûn-âb'ın gamzeyeye sıfat olması yanlıştır. (s.203).

"Çıkınca itme arsızlık sözi gonca-dehânından" (s.44). Takdim-tehir hatası vardır.

"İhsanına layık mı yoksa değiliz cânâ" (s.36) "yoksa" takdim edilmeliydi.

Kıyasa muhalefet bahsinde söylediğimiz gibi belli bir dönemde kullanımı yaygın iken edebi zevkin değişmesiyle "mehcur" olan kelimelerin kullanılmasını tenkit eden Muallim Naci, aynı doğrultuda aşağıdaki terkinleri de tenkit etmekte ve "artık terkedilmeli" demektedir:

kara sevda, turra-i zülf (s.161)

saçı leyli (s.133)

gün be gün (s.339).

Ayrıca şu tabirleri de "duyulmayan garib tabirlerden" olarak nitelemektedir:

"endişe-i fikr" (s.160); ruhsâr-ı hüsn (s.226); herze-gû sohbet (s.339).

7. Tenafür-i Kelimât:

Tenafür-i kelimat, sözü teşkil eden kelimelerin her biri tek tek fasih olmakla birlikte biraraya geldiklerinde telaffuzda güçlük meydana gelmesidir. Tenafür-i kelimât'ı doğuran sebeplerden birisi de tetâbü'-i izâfet'tir.

"Çeşm-i der-zir-i süm-i pâ-yı semendindir senin" (s.269)

8. "Şive-i Lisana Mugayır Olma"

Muallim Naci bu kavramı bir dilin belli bir dönemdeki yaygın kullanım tarzına ters düşme, mukabili olarak kullanmaktadır. Belagat kitaplarımızda bunu tam karşılayacak, buna tekabül edecek bir terim bulunmamasının, bunun "yeni" bir tenkit kıstası olduğu fikrine bizi götürmemesi lazımdır. Zira tenafür-i huruf, tenafür-i kelimat, kelimelerin mübtezel olup olmaması ve -kısmen de olsa- kıyasa muhalefet, za'f-ı te'lif hususlarında - o dilin en iyi kullanıcıları oldukları itirazsız kabul görmüş olmaları şartıyla- üdebanın kullanım ve beğenilerinin de bir noktaya kadar belirleyici olduğunu, ayrıca Naci'nin aşağıya kaydettiğimiz "şive-i lisana mugayır olma" ile kusurlandırdığı örneklerin aslında kıyasa muhalefet ve za'f-ı telif kusurlarını da taşıdığını biliyoruz.

" Âlemde ne bir ben gibi bî-zâd u nevâ var" (s.16)

" Aşık olur mı söyledi âzâd azâbdan" (s.104) söyledi yerine "dedi" demeliydi.

"Yok Rûm aranır ise serâser

Ol şîvede Fârisî dimiş er (Ziya Paşa) (s.104):

"Derd-i hecr-i yâr ile dil-hastayım hayli zaman" (s.108). hayli zamandır, hayli zamandan beri/dir denilmeliydi.

"Hem mey içmez hem güzel sevmez demişler hakkıma " (Ragıb), (s.243) "hakkımda" denilmeliydi.

"takdirde rıza" takdire rıza olmalıydı.

" tufân eder", "efşan eder"

"kelam et" söz söyle yerine kullanılması hatadır.

"Edip gidip "gibi sığa-ı atfiyeler kendilerinden sonra gelecek bir fiile merbut olmalı. Edip fiilinden sonra isim cümlesi gelmesi şive-i lisana mugayırdir. (s.187)

"İster mey olsun olmasın" ister olmasın lazımdı. (s.352).

9. Ta'kîd:

Zihnî sözün manasına intikalinin güç olması demek olan ta'kîd, lafzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayrılır. İbarenin sebkinden kaynaklanan ta'kîd, lafzî takîd; ibarenin düz anlamından kasdolunan anlamına zihnî intikalini güçleştiren takîd ise, manevî ta'kîd olarak adlandırılır. Naci'nin aşağıdaki ibareler ile ilgili tenkidi, bu "takîd" kusurunu taşıdığı içindir.

"Bir pîr-i denî-tînete çok itme temalluk" (s.376). Çok etme, biraz et anlamı çıkıyor.

"Açıp dâg-ı derûnın lâle-i sahrâ çemenistan

Ki serve kadd-i bâlâsı medâr-ı iftihar oldu" (s.238).

Pek muğlak söylenmiş. Ne demek istediği anlaşılıyor.

"İbtidâdan fark-ı temyiz idemezken haller

Bârekallah kıldı tefhîm bir kamer-tal'at henüz"

Manası anlaşılıyor. (s.339)

"İdeyim vuslatına câna havâle kadere

Seni teşhîr idecek mühr-i Süleymânım yok" (s.365).

"Çün gülistân-ı visâli yıkdın ey bâd-ı hazân

Sarsar-ı âhımla câhın ben de berbâd eylerim" (s.41).

Her iki beyitte de za'f-ı mana var.

Muallim Naci, aşağıdaki beyitlerdeki altı çizgili terkiplerden de ne murad edildiğinin anlaşılmadığını söylüyor.

Hücre-i bezminde makbûl-i huzûrî olmadım

Soffa-i cevrende oldum *rây mâlî-i hasır* (s.327).

Biz sâkiyân-ı bezm-i Ceme hürmet eyleriz

Tevkir-i ihtirâmda pek külfet eyleriz. (s.333).

10. Muktezâ-yı Hâle Mutabık Olma

Belâgat, sözün fasih olması şartıyla muktezâ-yı hal ve makama mutabık olmasıdır. Bu, onu sözün edebî değerinin nihaî noktada kendisine bağlı olduğu

bir unsur kılar. Bu konuyu işleyenlerin sıkça kullandıkları li-küllî makamın makal=her durumun kendine has bir sözü ve ifadesi vardır, kaidesi mukteza-yı hal ve makama mutabık olmayı en güzel şekilde özetlemektedir. Halin, yani içinde bulunulan durumun gerektirdiği suret demek olan mukteza-yı hal'e mukteza-yı makam denildiği gibi mukteza-ı hal ve makam da denilmekte, itibar-i münasib tabiri de kullanılmaktadır. Mukteza-yı hal (hal/durumun gereği) terkindeki hal'den kasıt muhatabın, mütekellimin- ve ortaya konan mütekellim ve muhataba ait kayıtlardan uzak- metnin hali ve durumudur.

Muallim Naci, tahkiye üslubuyla yazılmış bir şiirde şairin sahrada güzel bir kıza rastlayıp da aşıkane bir şekilde söz söylememesinin hata olduğunu söylüyor. (s.99)

Gönderilen mensur bir parçada "sevgilinin kapısının açık biri" olduğunun söylenmesinin ayrıca kâsi bir kalbe sahip bir sevgiliye aşık olan kişinin her türlü münasebet-i maneviyyeden mütelezziz olmasının ifade edilmesinin garib olduğunu söyleyerek bu ifadeleri tenkit eder. (s.343)

Dârüşşifâ-yı vaslını etdi küşâde yâr

Bîmâr-ı hecri eyledi dermân birer birer. (s.379).

Muallim Naci bu beyitle ilgili olarak da sevgiliye her hicrân hastasını tedavi ettirmenin hoş olmadığını söyler.

"Âlem oldu şâd senden ben esîr-i gam henüz" (s.380).

"Şairler daima yüce fikirlere tercüman olmalı. Sevgilisini herkesin uğradığı bir meyhanede her geleni hoşnud eden biri olarak tasavvur etmek yanlıştır." diyen Naci, aynı gerekçe ile Hafız'ın bir beytini de tenkit ediyor.

11. Münasebet-i Maneviyye

Türkçemizdeki belagat kitaplarında geçmeyen bu tabiri hala "yeni" olan "eski" de bulabiliyoruz.¹⁰ Münasebet, sözün başladığı anlama münasib anlamla bitirilmesi demek olan münasebet-i maneviyye (metnin anlam ilgisi), ve bir ibaredeki kelimelerin aynı vezin ve kafiye / seci'de lafızların bulunması demek olan münasebet-i lafziyye (metnin lafzî yönden uyumu) olarak ikiye ayrılır. Münasebet-i maneviyye (anlam ilgisi)'nin, mürâat-i nazir, tevşih, tenasübü'l-etraf'ı, mana'nın mana ile i'tilaf'ını da kapsayan geniş bir anlam dairesi vardır.

Muallim Naci'nin aşağıda yönelttiği tenkitler metinlere bu açıdan yaklaşığını göstermektedir:

10. Bkz. Ahmet Mallub, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî'l-Belagiyye ve Tetavvürühâ*, Lübnan, 1996, s.647.

Bir ahibba tutacak kûşe-i dâmânım yok (s.336).

Bu mısranın önceki mısra ile arasında mana açısından bir rabıta olmamasının yanısıra bir kişinin ahabına yardım için onun elinden değil eteğinden tutması da yanlıştır.

Gönderilen bir şiiri şairin hem "kûşe-i uzlette makam et" hem de "sabah akşam meyhaneye uğra" tavsiyelerindeki tenakuz dolayısıyla tenkit eder. (s.376).

Ateş-i âhım ile yandı zemin ü âsümân

Fark olunmaz göz yaşım ile sulandı bahr u ber (s.267).

Mısraların manaları arasında rabıta olmadığını söyler.

"Vâiz çıkararak minbere âşıklara atma" (s.376)

Bu metnin bağlamında vaiz-minber ilişkisine yer yoktur. Minbere vaiz değil hatib çıkar. Bu açıdan mana'nın mana ile itilaf'ı yoktur.

"Bulmadı edviyesini yaranın" (s.52)

"Yara"ya münasib olan merhem yerine edviyenin tercih edilmesi vezin gereğidir. Dolayısıyla mananın mana ile i'tilafı yoktur.

Andelîb efgan-keş-i sürhi-i güldür Hamdi de

Tûti-i hoş-gû-yı şehd-i la'l-i kandindir senin

Bu şiirde kurulan tuti-bal münasebetine "tuti-şeker mazmunu meşhur olmasına rağmen tuti-bal münasebeti görülmemiştir." diyerek itiraz edip i'tilafın olmadığına dikkat çeker. (s.270)

12. Benzetmelere Yapılan İtiraz:

Terahhum et bana ey şem'-kâmet kim gönül murgın

Demâdem âteş-i aşkın yakıp biryân eder turmaz. (s.325)

Muallim Naci, "şem'-kâmet" in "yeni çıkma bir vasf-ı terkibi" olduğunu söyleyerek bir güzelin boyunun muma benzetilmesinin işitilmiş bir benzetme olmadığını, zira bunun sevgilinin hem sıska, hem cüce bir şey olmuş olduğunu ifade ettiğini söyler.

Muallim Naci'nin bu tenkidini şiirin bütününü beğenmediğinden bu terki-bi ön plana çıkararak -biraz da istihzai bir şekilde- maksadını ifade ettiğini zannediyoruz. Zira müşebbeh ile müşebbehün bih arasındaki iştirak noktası tahkikî olabileceği gibi tahyilî de olabilir. Hayale dayanan bir benzetmeyi hakikate

haml ederek veya hakikati kıstas kabul ederek cerh etmenin doğru olmadığı bunun ancak devrin Divan şiiri ile ilgili bir yaklaşım tarzını aksettirdiğini söyleyebiliriz.¹¹

Pertev-i ruhsârına Tûr-ı tecellâdır disem

Ehl-i nazm âciz kalır bu fikrimi tanzîrden (s.353).

Muallim Naci bu teşbihin yanlış olduğunu müşebbehün bih'in nûr-ı tecellâ olması gerektiğini söyler. Bu tenkid aslında *mana'nın mana ile i'tilâfi* ile de ilgilidir.

Mümkün değil aslâ sana itmez tebe'iyet

İstersen eger sen ona teslim-i zimam it (s.374).

İkinci mısradan "hayli çirkin bir iham" çıkıyor denilerek buradaki istiare (yani teşbih) tenkit edilmektedir.

13. İmlâ

Muallimdeki bir yazısında imlâ birliğinin olmayışından yakınan ve erbab-ı kaleme söz dinletebilecek bir encümen-i edebî teşekkül etmedikçe bu ihtilafın çözülemeyeceğini söyleyen (s.74) Muallim Naci gönderilen yazılardaki imlâ hatalarına da dikkat çekmektedir.

arkanda: arkañda olmalı (s.18)

ihsânına: ihsânıña olmalı (s.36)

dîl: dil olmalı (s.339)

Bir yazısında da yapılan yanlışın imlâ yanlışlığı olduğunu anlamazlıktan gelerek bu hatalardan ne gibi yanlışlar doğduğuna işaret ediyor ve "hamîr" in "li-savti'l-hamîr"i hatırlattığını ve "renc-i hımâr"ın (humâr olmalı) ne olduğunu baytardan sormalı diyor, "belhı-i bâde" (telhı-i bâde" olmalı) ve "kâvûs" (kâbus olmalı) lafızlarının ne anlama geldiğini anlamadığını söylüyor. (s.334).

Buraya kadar tasnif etmiş olduğumuz tenkitlere dahil edemediğimiz, haklı bir zemine oturduğunu da söyleyemeyeceğimiz bir tenkit de "deli divane" sözüne yapılan itirazdır. "Deli dedikten sonra "divane" demenin ne anlamı var" (s.313).

11. Aynı tarzda, Divan şiirindeki benzetmelere yöneltilen iki tenkit için bkz. Namık Kemal, "Mukaddime-i Celal" Kazım Yetiş, *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. "Mukaddime-i Celal", (İstanbul 1989), s.342; Diyarbekirli Said Paşa, a.g.e.,s.55-60.

SONUÇ

1. Muallim Naci'nin bu eserinde yöneltmiş olduğu tenkitler İsmail Habib'in ifadesiyle "kıymetli, kıymetsiz bir sürü mütalaât" niteliğinde¹² olmayıp belli ve seviyeli bir müktesebata dayanmakta ve kendi içinde tutarlı, mazbut bir sistemden neş'et etmektedir.

2. Bu tenkitlerin geri planında yatan usûl; Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının -fîrûattaki farklılıklarına rağmen -temelde ve özde aynı olan belâgat anlayışıdır. Bu tenkitlerin belâgat kitaplarındaki usule göre tasnifinde zorlamaya düşülmemesinin sebebi de budur.

3. Muallim Naci, şiiri şekil ve içeriğin imtizacından hasıl olmuş beliğ bir söz olarak görmektedir. Şekil üzerinde titiz bir şekilde duran Naci'nin vezin ve kafiyeyle dair tespit ettiği hatalar tenkitlerinin bütününde önemli bir yer tutar.

4. Muallim Naci sadece "şeklin pek haklı ve kudretli muallimi" olmakla kalmamaktadır. Onun dikkatinin manaya da yönelik olduğunu takid, itilaf, münasebet-i maneviye ve mukteza-yı hale mutabakat ile alakalı yanlışları tespitte yönelmesinden anlıyoruz.

5. Muallim Naci, sözde tabiiyet ve münakkah'lığı arar. Bundan dolayı haşiv bulunan mısralara özellikle dikkat çeker. Sözün söylenildiği dilin kurallarınca çizilen sınırı aştığı durumların adı olan kıyasa muhalefet ve za'f-ı telif kusurları da önemli bir yekûn tutmaktadır. Yerleşik edebî üslub'un dışına çıkmaları da Naci, "şive-i lisana mugayir olma" olarak adlandırmakta ve bundan dolayı tenkit etmektedir.

6. Muallim Naci'nin kendisine gönderilen yazılara yönelttiği tenkitlerinde bizim tasnifimiz itibariyle vezin (aksaklığı, kusuru), hücnat, kafiye (kusuru), terimlerini kullandığını, haşiv, kıyasa muhalefet, garabet, za'f-ı telif, tenafür-i kelimat, tetâbü-i izafât, takid, mukteza-yı hale mutabakat, münasebet-i maneviyye gibi terim ve kavramları kullanmadığını görüyoruz. Bu durumu, onun bu tenkitlerini gazetede neşrolması dolayısıyla mukteza-yı makam'ın dikkate alındığı bir üslubla yazmış olmasına bağlamak mümkündür.

7. Muallim Naci'nin görüşleri bir edebi metin, herşeyden önce edebî bir metindir prensibinden hareket ederek o metnin edebî değerini ortaya koyan çalışmalara yöneltilecek tenkitlerin dil ve edebiyat bağlamından dışarı çıkmaması ve diğer yaklaşımların abartıya kaçmadan o metnin anlaşılmasına katkıda bulunma ile sınırlı kalması gerektiğine dair güzel bir örnektir.

12. İsmail Habib, a.g.e., s.394.

8. Bu çalışmamızda Naci'nin şiir tenkidinde takip ettiği usul tespit edilip verilmeye çalışılmıştır. Bu aynı zamanda Muallim Naci'nin edebi kişiliği için de önemlidir. Bununla birlikte biz bu çalışmamızdan bir başka yarar daha umuyoruz. O da bu tarz bir değerlendirme/tenkit usulünün neşri yapılan divanlara -her metnin, kendisinin incelenmesine dair metot ve usulünü kendi yapısının, özelliklerinin doğurma hakkı da saklı olmak üzere- tatbiki noktasında bir örnek oluşturabileceği kanaatindeyiz. Bu tarz yapılan değerlendirmelerin zenginleştirilme ve teferruatlandırılma kaydıyla eldeki edebî metinlere tatbiki ve -modern şiir değerlendirmelerine nazaran daha yakınında durduğumuz - klasik belagat usulünün kullanılması bu metinlerin yapısına, ortaya konduğu şartlar ve malzemesine de daha uygundur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus belagat adına Türkçemizde ortaya konan eserlerle iktifa etmemizin bizi yanıltacağı ve tatmin etmeyeceği gerçeğidir.